

MUSIQİ SƏNƏTİ

UOT 78.

ORCID: 0009-0008-2094-6668

DOI: 10.52094/QIPX8931

Aysel Firdovsi qızı Əzizova
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
doktorant
aysel.azizova1991@gmail.com

ERKƏN MUSIQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN TİPOLOJİ MODELƏRİ: AĞBABA NANAYLARI VƏ ANADOLU ŞİFAHİ MUSIQİ ƏNƏNƏSİNİN NÜMUNƏSİNDƏ

Xülasə: XXI əsrdə postqlobal mədəni proseslər fonunda milli kimliyin və mədəni yaddaşın qorunması məsələlərinin aktuallaşması türksoylu xalqların dünyagörüşünü və dünyaduyumunu əks etdirən musiqi irsinin elmi tədqiqinin əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan, Ağbaba etnomədəni mühitində formalaşmış nanay havalalarının toplanılması, sistemləşdirilməsi və semantik təhlili tədqiqatın əsas istiqamətini təşkil edir. Müqayisəli təhlil nəticəsində Ağbaba nanaylarının Anadolu bölgəsinin şifahi ənənəli musiqisində mövcud olan *deme-çevirme* və *alıp-verme* adlanan türkülərlə, o cümlədən halaylarla bənzərliyi aşkara çıxarılmışdır. Bu fakt nanayın ortaq türk musiqi yaddaşına və erkən musiqi təfəkkürünün tipoloji modellərinə məxsus nümunələrdən biri olduğunu təsdiqləyir.

Açar sözlər: Ağbaba bölgəsi, nanay janrı, Anadolu musiqi folkloru, şifahi ənənə, semiotik təhlil, ritual-mifoloji sistem, ortaq türk musiqi yaddaşı, məqam-intonasiya, melotip, sinkretizm.

XXI əsrin postqlobal dünyasında müşahidə olunan mürəkkəb ictimai-mədəni proseslər xalqların milli kimliyinin qorunması və onun gələcək nəsillərə ötürülməsi məsələsini xüsusi aktualılıqla gündəmə gətirir. Müasir mərhələdə mədəni inteqrasiyanın intensivləşməsi aydın şəkildə göstərir ki, xalqların bərabərhüquqlu mövcudluğu yalnız sosial-siyasi amillərlə deyil, eyni zamanda mədəni yaddaşın davamlılığı ilə də təmin olunur. Bu baxımdan türksoylu xalqların dünyagörüşünü və dünyaduyumunu əks etdirən mədəni irsin, xüsusilə

şifahi ənənəli musiqi nümunələrinin elmi əsaslarla tədqiqi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Qərbi Azərbaycana məxsus Ağbaba bölgəsinin musiqi folkloru xüsusi maraq doğurur. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Ağbaba mühiti müəyyən tarixi mərhələlərdə ciddi transformasiyalara məruz qalmış, 1988-ci ildə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən deportasiyası nəticəsində isə öz təbii inkişafını dayandırmış etnomədəni mühitlərdən birinə çevrilmişdir. Bu mənada Ağbaba bölgəsinə aid şifahi ənənəli musiqi nümunələrinin toplanılması, sistemləşdirilməsi və təhlili Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin bərpası baxımından prioritet məsələlərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat prosesində Ağbaba musiqi folklorunun toplanılması məqsədilə əslən bu bölgədən olan məcburi köçkünlərlə aparılan görüşlər nəticəsində bir sıra nanay havaları yazıya alınmışdır. Məlum olduğu kimi, Ağbaba bölgəsinə məxsus səciyyəvi musiqi nümunələri *nanay* adlandırılır. Bu gün demək olar ki, unudulmaqda olan nanaylar erkən bədii təfəkkürün izlərini daşıyan, semantik məzmununda ilkin informativ yükü qoruyub saxlayan şifahi ənənəli musiqi nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Ağbaba bölgəsində nanaylar qısa hazırlıq mərhələsi, təsərrüfat həyatı, toy adət-ənənələri, bayramlar, xüsusilə Novruz mərasimləri və ümumilikdə məişət həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Tədqiqat zamanı yazıya alınmış nümunələr arasında əsasən məhəbbət mövzulu nanaylar, qismən isə toy mərasimi ilə bağlı örnəklər üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, informator Səadət Hacıyevanın verdiyi məlumatla əsasən, həmin nanayların əksəriyyəti əmək prosesi zamanı da ifa olunmuşdur ki, bu da onların funksional baxımdan çoxqatlı xarakter daşdığına təsdiqləyir.

Tarixi-siyasi baxımdan Ağbaba bölgəsinin uzun müddət Çıldır–Anadolu mədəni arealı ilə eyni etnomədəni məkan daxilində inkişaf etməsi bu mühitlər arasında davamlı qarşılıqlı təsir və mübadilə mexanizmlərinin mövcudluğunu istisna etmir. Bu kontekstdə Ağbaba nanayları ilə Anadolu bölgəsinə məxsus şifahi ənənəli musiqi nümunələri arasında müxtəlif səviyyələrdə melopoetik və kompozisiya-struktur paralellərin olması ehtimal edilir. Bu paralellərin sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsi müqayisəli-tipoloji yanaşmanın tətbiqini zəruri edir. Xatırladaq ki, tədqiqatçı alim Rəna Məmmədova (Sarabskaya) musiqi türkologiyası kontekstində müqayisəli-tipoloji təhlilin metodologiyasını əsaslandıraraq, bu yanaşmanın türkdilli xalqların musiqisində həm ümumi tipoloji xüsusiyyətlərin, həm də spesifik milli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verdiyini göstərmişdir (Məmmədova, 2025, s. 32–43).

Tədqiqat çərçivəsində nəzərdən keçirilən Anadolu musiqi folklorunun geniş və çoxqatlı repertuarı içərisindən müqayisəli təhlilə cəlb olunan nümunələrin seçimi konkret prinsip əsasında həyata keçirilmişdir. Bu prinsipə uyğun olaraq poetik quruluş baxımından nanaylarla struktur yaxınlıq nümayiş etdirən, yaxud mətnində “nanay” leksik vahidini qoruyub saxlayan nümunələr araşdırmaya daxil edilmişdir. Aparılan müqayisə nəticəsində Ağbaba nanaylarının Anadolu bölgəsinin şifahi ənənəli musiqisində mövcud olan kırık hava nümunələri ilə, xüsusən də *deme-çevirme* və *alıp-verme* tipli qarşılıqlı oxunan türkülərlə, eləcə də halaylarla struktur və melopoetik səviyyədə müəyyən uyğunluqlara malik olduğu müəyyən edilmişdir. Anadolu musiqi folklorunda “deme-çevirme” termini türkünün iki və ya daha çox ifaçı tərəfindən qarşılıqlı və növbəli şəkildə səsləndirildiyi xüsusi icra formasını ifadə edir. Bu icra prinsipində ifaçılardan biri tərəfindən səsləndirilən misra və ya bənd digər ifaçı (və ya ifaçılar qrupu) tərəfindən ya tam şəkildə təkrar edilir, ya da həmin misranın son heca və ya intonasiya nöqtəsindən götürülərək davam etdirilir. Beləliklə, musiqi mətnində növbəlilik və təkrar mexanizmi əsas struktur prinsip kimi çıxış edir. Qeyd olunmalıdır ki, bu tip icra forması xüsusilə halay mühiti ilə sıx bağlı olub, ilkin funksiyası yalnız vokal ifadə deyil, eyni zamanda rəqs prosesinin fasiləsizliyini təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Bu baxımdan *deme-çevirme* ənənəsi yalnız musiqi-struktur hadisə deyil, həm də kollektiv ifa, ritmik koordinasiya və performativ qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulan sinkretik sistem kimi səciyyələndirilə bilər. Bu xüsusiyyətlər isə Ağbaba nanaylarında müşahidə olunan növbəli ifa prinsipi ilə tipoloji paralellər təşkil edir. Beləliklə, 140-a yaxın *kırık hava* və halay nümunəsi müqayisəli təhlil obyektini kimi müəyyənləşdirilmiş, onların kompozisiya quruluşu, poetik təşkili və məqam-intonasiya xüsusiyyətləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Bu nümunələrin təhlili zamanı Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı fundamental əsəri metodoloji baza kimi çıxış etmişdir (Hacıbəyli, 1985, s. 70). Eyni zamanda V.L. Qoşovskinin “Фольклор и кибернетика” məqaləsində, eləcə də K. Dadaş-zadənin “Знаковая система дастана” adlı fundamental tədqiqatında irəli sürülmüş prinsiplərə əsaslanaraq material həm sintaktik səviyyədə, həm də tipoloji və semantik aspektlər üzrə təhlil edilmişdir (Гошовский, 1971, с. 48; Дадаш-заде, 2004, с. 120).

Janrın sinkretik səciyyəsi nəzərə alındıqda, ilk növbədə bu nümunələrdə poetik mətnin quruluş prinsiplərinin araşdırılması məqsədəuyğun görünür. Ağbaba nanaylarında poetik mətn sistemli xarakter daşıyır və iki fərqli komponentin - sabit nanay mətni ilə “nanayarası” adlandırılan dəyişən bayatı

misralarının – növbələşməsi əsasında formalaşır. Bu struktur modelinin konkret təzahürü kimi Ağbaba bölgəsinin Hamasa (indiki Amasya) qəsəbəsindən olan etnofor Səadət Hacıyevanın ifasından nota alınmış “Ala Gülbəngi” (variantı: “Sarıma qurban”) nanayının poetik mətn quruluşu səciyyəvi nümunə təşkil edir:

Əmim oğlu olasan (nanayarası-bayatı I misra)
Ala Gülbəngi, ala gülbəngi (nanay I misra)
Mənə bir şal alasan (nanayarası-bayatı II misra)
Ala belinə dola gülbəngi (nanay II misra)
Hörəm, tökəm belimə (nanayarası-bayatı III misra)
Ala gülbəngi, ala gülbəngi (nanay I misra)
Görəndə şad olasan (nanayarası-bayatı IV misra)
Ala belinə dola gülbəngi (nanay II misra)

Nümunənin təhlili göstərir ki, poetik səviyyədə bayatı misraları dəyişkən verbal-semantik qat kimi çıxış etdiyi halda, nanay mətninin özü sabit struktur komponent funksiyasını daşıyır və bayatı ilə ardıcıl şəkildə növbələşir. Beləliklə, janr daxilində dəyişkən və invariant elementlərin qarşılıqlı münasibəti formalaşır. Bu növbələşmə solo (nanayı səsləndirən) və qrup (xor) arasında qarşılıqlı ifa prinsipini müəyyən edir və bu qayda demə-çevirmə türklərində müşahidə olunan ənənəvi ifa təcrübəsi ilə bənzərlik təşkil edir.

Qeyd olunan uyğunluq aşağıdakı sxematik modeldə ümumiləşdirilə bilər. Burada “a” və “a¹” sabit nanay komponentlərini, “b, c, d, e” isə dəyişkən bayatı misralarını ifadə edir:

Poetik mətn: a a¹b a c a¹ d a e a¹

Musiqi mətni: a b a b a b a b

Bu modeldən aydın olur ki, poetik strukturda variasiya baş verdiyi halda, musiqi strukturunda təkrarlanan model qorunur və bu, janrın intonasiya invariantlığını təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir.

Anadolu bölgəsinə məxsus musiqi nümunələrinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu repertuarda da oxşar poetik və musiqi modellərinə rast gəlinir. Lakin bu paralellər bütün səviyyələrdə eyni şəkildə təzahür etmir və xüsusilə poetik struktur baxımından müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Belə ki, Anadolu musiqi folklorunda iki misralı təkrarlanan hissə “nanay” əvəzinə, “bağlantı” termini ilə ifadə olunur. Ağbaba nanaylarında bayatı və nanay komponentləri vahid sistem daxilində növbələşərək integrativ struktur yaradır, ancaq Anadolu nümunələrində bağlantı çox vaxt ya ardıcıl şəkildə təqdim olunur, ya da müstəqil təkrarlanan hissə kimi çıxış edir. Bu isə poetik və musiqi

komponentləri arasında əlaqənin Ağbaba nanayları ilə müqayisədə fərqli struktur prinsiplər əsasında qurulduğunu göstərir.

“Sarı buğday başıyım”-mətn (Nota salan: Muzaffer Sarısözen)

(1)
AH, SARI BUĞDAY BAŞIYIM DA
GÜZELLER YOLDAŞIYIM
AMAN, BANA BİR BERGÜZAR VER DE
ÖLENECEK TAŞIYIM
(Bağlantı)
HOPPA NİNNA NİNNANAY, NİNNANAY, NİNNANAY
NİNNA NİNNA NİNNANAY, NİNNANAY NAY

Bu xüsusiyyət nanay janrının poetik və musiqi komponentlərinin qarşılıqlı bağlılığını ümumtürk poeziyasının formalaşma prinsipləri kontekstində nəzərdən keçirməyə imkan verir. İ.V. Steblevanın fikrincə, “əsl türk şeiri yalnız bir formada mövcud olmuşdur – oxuma və reçitativ şəklində” (Стеблева, 1971, s. 56). Ümumiyyətlə, bir sıra tədqiqatçılar türkdilli poeziyanın nəzm sisteminin məhz ifa prosesi zamanı təkmilləşdiyi və sabit struktur xüsusiyyətlər qazandığı qənaətinə gəlmişlər. S. Kondratyev də epik havaların təhlili əsasında belə bir nəticə irəli sürür ki, epik sənətin poetik sistemi tarixi baxımdan böyük ehtimalla musiqi ifası kontekstində təşəkkül tapmışdır (Кондратьева, 1985, s. 182). Qeyd olunan nəzəri yanaşmalar nanay janrının poetik və musiqi komponentlərinin qarşılıqlı bağlılığını ümumtürk poeziyasının formalaşma prinsipləri kontekstində şərh etməyə imkan verir. Bu baxımdan, Ağbaba bölgəsinə məxsus “Ala Gülbəngi” nanayı ilə müqayisə olunan Anadolu nümunələrinin seçimi və sistemləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan müqayisəli təhlilin nəticələri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 1. “Ala Gülbəngi” nanayı ilə struktur-semantik oxşarlıq təşkil edən Anadolu musiqi nümunələri

Ad / bölgə	Nota yazan müəllif	Nəşr olunduğu mənbə
Elmayı nazik soydum Garşıda guş oturur Bayburdun ince yolunda/ Portakal soyulurmu Yallı ağırlama	Süleyman Şenel-Derya Deveci	Kars yöresi halk müziği ve halk oyunlarında "Nanay ve Yallı" havaları/Yüksek lisans tezi.1998

*Qars-Arpaçay bölgəsi		Derya Deveci
Veziranasan Vezirana	Mehmet Özberk	Kerkük türküleri
Reyhan ektim leğende	*Müəllif qeyd olunmayıb	Salih Turhan /Abdurrahman Kızılay. Ankara 1991
Yandı yürek yar elinden/Zile	Nebi Yılmaz/Fadime Yılmaz	Tokat türküleri ve oyun havaları (Salih Turhan, Selahattin Adıgüzel)
Bahça pezük değıl mi/ Reşadiye	Salih Turhan	Ankara-2008
Söyleyin Güneşe bu gün doğmasın* Bölgə adı qeyd olunmayıb.	İlhan Öztürk	Elektron mənbə: https://www.repertukul.c om/
Hüdam seni ne hoş gündü yaradıb/ Kars	Ali Haydar Gül	
Ay dolanıydı/ *Şərqi Anadolu	Ateş Köyoğlu	
Ak çalının dibinde/Erzurum	Yücel Paşmakçı	Halk müziğinde karşılıklı okunan
Al papağ oğlan/ Van-Erciş	Savaş Ekici	türküler/2 cilt. Deyişme/Demeli-
Al yağlık mavi yağlık/ Van- Erciş	Yaşar Doruk	çevirmeli/ Dedim-dedi/ Atma türkü/ Aşık
Ayvannın altından geçtim/Ağrə	Salih Turhan	karşılılaşması/ Azərbaycan meyhanası/Hakışta.
Bu sular akar ağlar /Şanlıurfa-Kıyas Beldesi /Hoylama-iş türküsi	Altan Demirel	Salih Turhan. İstanbul 2024.
Dibekteki kaz olaydım/Ağrı	Salih Turhan	
Eminem oturmuş bulgur eliyor/ Erzurum-Şenkaya	Salih Turhan	
Gitti gelirem dey/ Sivas/ Şarkışla-Peyik köyü	Muzaffer Sarısözen	
Kır atı boza/Ağrı	Salih Turhan	

Merdivenden aşağı/Ağrı	Ahmet Yamacı	
Gelin gel bara gel/Ağrı	Salih Turan	
Otluk dibi ot olur/Ağrı	Salih Turhan	
Sarı Valanın düğümü/ Ağrı	Salih Turhan	
Sarı Seyran (oyun havası) *Bölgə qeyd olunmayıb.	Mustafa Sarısözen	Elektron mənbə: https://www.repertukul.c om/

Musiqi mətnlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, Ağbaba nanayları ilə Anadolu bölgəsinə məxsus bəzi nümunələr arasında ritm-intonasiya səviyyəsində paralellər mövcuddur. Aşağıda verilmiş nümunədə Anadolu bölgəsində ifa olunan “Ay dolanaydı” türküsü ilə “Ala Gülbəngi” nanayının eyni melotipə malik olması aydın görünür:

“Ala Gülbəngi”. Nota yazan: Aysel Əzizova

“Ay dolanaydı”. Nota yazan: Ateş Köyoğlu

Hər iki halda melodik xətt trixord əsaslı intonasiya modelinə söykənir və ritmik strukturun sabitliyi qorunur ki, bu da onların eyni melotipin müxtəlif regional təzahürləri kimi çıxış etdiyini göstərir. Eyni intonasiya modelinin instrumental rəqs musiqisi mühitində də qorunub saxlanması xüsusi maraq doğurur. “Sarı Seyran” oyun havası ilə Rauf Bəhmənli tərəfindən nota alınmış “Ala Gülbəngi” yallı nümunəsində (Bəhmənli, 2023, s. 41) analogi melotipin mövcud olduğunu müşahidə edirik:

Rauf Bəhmənli

3. ALA GÜLBƏNGİ

Andante

I

Vivo

II

Ismayılov Qəşəm İsa oğlunun (zurna) ifasından nota yazılmışdır.
Bakı. 2015-ci il.

41

“Sarı Seyran” oyun havası. Nota yazan: Mustafa Sarısözen

-Yel dir me - = 110

110

Əslən Ağbabalı olan zurna ifaçısı Qəşəm İsmayılovun ifasından nota alınan “Ala Gülbəngi” yallı nümunəsi də (Bəhmənli, 2023, s. 41) bu melotipin lokal ifaçılıq ənənəsində mövcud olmasını bir daha təsdiqləyir. Etnofor məlumatlarına əsasən həmin mühitdə yallıdan əvvəl qadınlar tərəfindən mahnı (nanay) səsləndirilməsi ənənəsinin mövcud olmuşdur. (Bəhmənli, 2023, s. 88). Tədqiqat zamanı yazıya alınmış “Ala Gülbəngi” nanayı da ifaçılar (etnoforlar) tərəfindən yallıdan əvvəl səsləndirilən nümunə kimi təqdim olunur. Bu fakt

nanayın funksional baxımdan yallı ilə bağlılığını ehtimal etməyə imkan verir. Bu baxımdan, həqiqətən “Ala Gülbəngi” nanayının müvafiq yallı nümunəsindən əvvəl səsləndirilmiş olması mümkün variant kimi nəzərdən keçirilə bilər. Beləliklə, eyni intonasiya modelinin vokal (nanay, türkü) və instrumental rəqs (yallı, oyun havası) mühitlərində davamlı şəkildə qorunması onun struktur sabitliyini və invariant xarakterini təsdiqləyir.

Bu faktla bağlı mövcud nümunələr təkcə “Ala Gülbəngi” nanayı ilə bağlı deyildir. Nümunə olaraq Ağbaba mühitinə məxsus “Qızıl üzük” nanayı və onunla eyni melotipi daşıyan “Karşıda çevirmələr” deme-çevirmə türkününü qeyd etmək olar. Maraqlıdır ki, “Karşıda çevirmələr” müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən həm oyun havası, həm də deme-çevirmə tipli türkü kimi nota alınmışdır.

Xüsusi maraq doğuran faktlardan biri də təhlilə cəlb edilən Anadolu folklor nümunələrinin bir qismində instrumental giriş bölməsi mövcud olduğu halda (“Karşıda çevirmələr”, “Merdivenden aşağı”), Ağbaba nanaylarında belə müstəqil girişin formalaşmamasıdır. Bu xüsusiyyət Ağbaba nanaylarının daha arxaik olub, təkünsürlü melodik modelini qoruduğunu göstərən mühüm struktur göstəricisi kimi çıxış edir. Qeyd olunmalıdır ki, bəzi nümunələrdə davul və zurna müşayiəti instrumental keçid xarakteri daşıyır.

ŞAŞAT
KİMDEN ALINDIĞI
VASFİ AKYOL
SÜRESİ

KARŞIDA ÇEVİRMELER
(OYUN HAVASI)

DERLEME TARİHİ
5 - 12 - 1946

NOTAYA ALAN
M. SARISÖZEN

Tezəne vuruşları

KAR Şİ DA

Təqdim olunan konkret nümunələrin təhlili göstərir ki, eyni intonasiya modeli ayrı-ayrı musiqi nümunələri ilə məhdudlaşmır, daha geniş regional kontekstdə sistemli şəkildə təkrar olunur. Bu baxımdan eyni melotipin müxtəlif coğrafi areallarda və fərqli janr çərçivələrində yayılma xüsusiyyətlərinin izlənməsi xüsusi analitik əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Anadolu bölgələrinə məxsus oyun havalarında müşahidə olunan analogi melotiplərin mövcudluğu ümumtürk musiqi arealında ortaq struktur prinsiplərinin sabitliyini və davamlılığını təsdiqləyən mühüm elmi fakt kimi ortaya çıxır.

Bu mərhələdə aparılan təhlillər əsasında “Ala Gülbəngi” nümunəsində nanayların sinkretik səciyyəsinə ehtiva edən xüsusiyyətləri aydın şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur: mərasim kontekstində ilkin olaraq qadınlar tərəfindən nanayın ifa olunması, ardınca isə eyni melotip əsasında yallı rəqsinin icra edilməsi; musiqi və hərəkət (kinetik) komponentlərinin vahid sintaktik sistem daxilində birləşməsi. Bənzər nümunələr kimi aşkar olunan halaylarda və oyun havalarında da kinetik komponentin struktur funksiyasının daha açıq şəkildə ifadə olunduğu müşahidə edilir. Beləliklə, burada nəzərdə tutulan bölgələrdə yalnız vokal və instrumental deyil, həm də kinetik kodun iştirak etdiyi üçsəviyyəli sinkretik struktur formalaşır: poetik mətn, musiqi (intonasiya modeli) və rəqs (hərəkət modeli). Bu sinkretik quruluş çərçivəsində musiqi mətnində müşahidə olunan təkrarlanan intonasiya modelləri rəqs hərəkətlərində də paralel şəkildə təzahür edir və nəticədə vahid semantik sahə yaranır. Bu isə nanay janrının ritual sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Burada səs (intonasiya–ritm) və kinetik kodların qarşılıqlı korrelyasiyası vahid performativ sistemin formalaşmasını təmin edir: musiqi mətnində təkrarlanan intonasiya formulları kinetik səviyyədə ritmik addım və bədən plastikasında izomorf şəkildə təcəssüm olunur. Nəticə etibarilə, aypara şəklində düzülüş və sinxron hərəkət yalnız kompozisiya elementi kimi deyil, həm də kollektiv birlik ideyasını, ritmik nizamı və arxaik sosial-kommunikativ funksiyaları ifadə edən struktur-semantik göstərici kimi çıxış edir.

Bu çoxkomponentli strukturun daha dərinə izahı üçün semiotik yanaşmalara müraciət etmək vacibdir. Yuri Lotmanın yanaşmasına əsasən mədəniyyət daxilində fəaliyyət göstərən müxtəlif işarə sistemləri qarşılıqlı əlaqə şəraitində vahid semantik məkan formalaşdırır (Lotman, 2000). Eyni zamanda, Con Blekinqin (John Blacking) musiqini “insan tərəfindən təşkil olunmuş səs” (*sound as humanly organized sound*) kimi şərh edən yanaşması bu fenomenin funksional mahiyyətini daha dəqiq izah etməyə imkan verir (Blacking, 1973).

Blekinqə görə, musiqi yalnız akustik hadisə deyil, sosial və mədəni kontekst daxilində formalaşan davranış modelidir. Bu baxımdan nanayların ifası zamanı müşahidə olunan intonasiya strukturlarının sabitliyi, poetik mətnin variasiyası və sinxron rəqs hərəkətləri birlikdə yalnız musiqi forması kimi deyil, bütöv bir sosial-kommunikativ akt kimi dərk olunmalıdır.

Beləliklə, nanay janrında müşahidə olunan struktur sabitlik və funksional çoxqatlılıq həm musiqi dilinin daxili qanunauyğunluqları ilə, həm də mədəniyyət daxilində fəaliyyət göstərən müxtəlif semiotik sistemlərin qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənir. Bu isə nanayların ümumtürk mədəni ənənəsi çərçivəsində kollektiv yaddaşı, sosial münasibətləri və ritual davranış modellərini özündə ehtiva edən kompleks mədəni fenomen kimi qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Ümumiyyətlə, ənənəvi musiqi nümunələrində sabit və təkrarlanan intonasiya modellərinin davamlılığı onların həm də kollektiv yaddaş və ilkin təfəkkür formaları ilə bağlı olan daha dərin universal mexanizmlərlə şərh oluna biləcəyini göstərir. Bu baxımdan isveçrəli psixiatr və psixanalitik Karl Qustav Yunqun analitik psixologiya konsepsiyasına müraciət etmək məqsədəuyğundur. Yunqa görə arxetiplər psixikada ilkin növbədə konkret məzmunla deyil, təkrarlanan həyat situasiyalarının nəticəsi olaraq formalaşmış potensial struktur modelləri kimi mövcuddur (**Jung, 1968, s. 43**). Bu modellər müəyyən tipoloji şəraitdə aktivləşərək fərdi şüuru aşan instinktiv xarakterli qavrayış və davranış mexanizmlərini işə salır. Məhz bu baxımdan ənənəvi musiqi janrlarında müşahidə olunan sabit intonasiya formulları, təkrarlanan ritm–intonasiya kompleksləri kollektiv şüuraltının arxetipik prinsiplərinin akustik təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. Bu kontekstdə V. Meduşevskinin irəli sürdüyü protointonasiya anlayışı xüsusi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Alimin fikrincə, musiqi mətnində mövcud olan sabit intonasiya nüvələri konkret melodik quruluşdan daha əvvəl formalaşan ilkin intonasiya modellərinin təzahürü kimi çıxış edir. Bu modellər müxtəlif janr və üslublarda dəyişkən formalarda təcəssüm etsə də, onların struktur əsası sabit qalır. Bu baxımdan Ağbaba nanaylarında müşahidə olunan trixord əsaslı melotip konkret melodik variantdan asılı olmayan, daha dərin səviyyədə fəaliyyət göstərən protointonasiya modeli kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu model müxtəlif icra mühitlərində - vokal (nanay) və instrumental rəqs (yallı) kontekstlərində aktuallaşaraq öz struktur sabitliyini qoruyur.

Ağbaba etnomədəni mühitinə məxsus nanay nümunələrinin struktur-semantik təhlili göstərir ki, bu janrda üstünlük təşkil edən təkrarlanma prinsipi, dar ambitus çərçivəsində formalaşan intonasiya sabitliyi və melotipin

davamlılığı Yunqun təsvir etdiyi arxetipik formaların musiqi dilində təcəssümü kimi çıxış edir. Belə ki, nanaylarda müşahidə olunan intonasiya özəyi konkret melodik obrazdan daha çox kollektiv yaddaşda qorunan və müxtəlif mərasimlərdə yenidən aktuallaşan protointonasiya modeli kimi fəaliyyət göstərir. Bu modelin ritual mühitdə toy, mərasim və kollektiv icra şəraitində fasiləsiz təkrarlanma vasitəsilə reallaşması onu semantik kod kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Nanay janrının musiqi qatının məhz bu müstəvidə müəyyənləşdirilməsi ortaq türk musiqi yaddaşının tarixi inkişaf dinamikasını diaxronik baxış bucağından izləməyə imkan verir. Bununla yanaşı, semiotik metodologiya əsasında aparılan müqayisəli təhlil bu nümunələrdə erkən türk musiqi təfəkkürünə məxsus tipoloji modellərin, sabit intonasiya formullarının və struktur-semantik kodların qorunub saxlandığını göstərir.

Ağbaba etnomədəni mühitinə məxsus nanay nümunələrinin struktur və semantik təhlili Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin erkən inkişaf mərhələlərinin tədqiqi üçün mühüm elmi mənbədir. Tədqiqatın nəticələri ümumtürk musiqi təfəkkürünün tipoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi baxımından və struktur invariantların, arxetip intonasiya modellərinin öyrənilməsi üçün də fundamental əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

Bəhmənli, R. (2023). *Erməni plagiatına məruz qalmış Qərbi Azərbaycan yallıları*. Bakı, s. 88.

Hacıbəyli, Ü. (1985). *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Bakı: Yazıçı, s. 45–52, 67–72.

Rəna Məmmədova (Sarabskaya). Musiqi türkologiyası kontekstində müqayisəli təhlilin metodologiyası haqqında // – Bakı: Musiqi dünyası. Beynəlxalq Elmi Musiqi Jurnalı, – 2025. №2 (103), s.32-43

Türk dilində

Deveci D. (1998) Kars yöresi halk müziği ve halk oyunlarında "Nanay ve Yallı" havaları/Yüksek lisans tezi.

Turhan S. (2024) Halk müziğinde karşılıklı okunan türküler/2 cilt. Deyişme/Demeli-çevirmeli/ Dedim-dedi/ Atma türkü/ Aşık karşılaşması/ Azerbaycan meyhanası/Hakışta. İstanbul.

Turhan S., Adıgüzel. (2008) Tokat türküleri ve oyun havaları. Ankara.

Turhan S., Kızılay A. (1991) Kerkük türküleri. Ankara

Rus dilində

Гошовский, В. (1971). Фольклор и кибернетика. Москва: Музыка, с. 41–48.

Дадаш-заде, К. (2004). Знаковая система дастана. Баку: Нурлан, с. 88–95.

Кондратьева, С. Н. (1971). О записи эпических напевов // *Текстологическое изучение эпоса*. Москва: Наука, с. 180–195.

Лотман, Ю. М. (2000). Семиосфера. Культура и взрыв. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, с. 12–17.

Стеблева, И. В. (1965). Поэзия тюрков VI–VII веков. Москва: Наука, 147 с.

İngilis dilində

Blacking, J. (1973). *How Musical is Man?* Seattle: University of Washington Press.

Jung, C. G. (1968). *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton: Princeton University Press, p. 42–53.

Aysel Azizova Ferdowsi g.

Typological Models of Early Musical Thinking: The Case of Aghbaba Nanays and the Anatolian Oral Music Tradition

Summary: The present paper is devoted to a comprehensive study of *nanay* melodies, one of the archaic genres of oral traditional music folklore originating from the Aghbaba region of Western Azerbaijan. In the context of post-global cultural processes of the 21st century, the increasing relevance of preserving national identity and cultural memory has significantly enhanced the importance of scholarly research into musical heritage reflecting the worldview and perception of Turkic peoples. Within this framework, the collection, systematization, and semantic analysis of *nanay* melodies formed in the Aghbaba ethnocultural environment constitute the main focus of the study. The conducted comparative analysis has revealed notable melodic and structural similarities between Aghbaba *nanays* and various forms of Anatolian oral traditional music, including *deme-çevirme* and *alib-verme* song types, as well as *halay* dance-related musical examples. These findings confirm that *nanays* represent one of the manifestations of a shared Turkic musical memory and are rooted in typological models of early musical thinking.

Key words: Aghbaba region, nanay genre, Anatolian music folklore, oral tradition, semiotic analysis, ritual-mythological system, common Turkic musical memory, modal-intonational system, melotype, syncretism.

Айсель Азизова Фирдовси гызы

Типологические модели ранней музыкальной мысли: на примере «Агбаба нанайлары» и анатолийской традиции устной музыки

Резюме: В XXI веке актуальность вопросов сохранения национальной идентичности и культурной памяти на фоне постглобальных культурных процессов повышает значимость научного изучения музыкального наследия, отражающего мировоззрение и мироощущение тюркских народов. В этом контексте основное внимание в исследовании уделяется сбору, систематизации и семантическому анализу нанайских мелодий, сформировавшихся в этнокультурной среде Агбабы. В результате сравнительного анализа выявлено сходство нанайских мелодий Агбабы с народными песнями «Деме-чевирме» и «Алып-верме», существующими в устной традиционной музыке Анатолии, а также с мелодиями «Халай». Этот факт подтверждает, что нанай является одним из примеров, относящихся к общей тюркской музыкальной памяти и типологическим моделям ранней музыкальной мысли.

Ключевые слова: регион Агбаба, жанр нанай, анатолийский музыкальный фольклор, устная традиция, семиотический анализ, ритуально-мифологическая система, общая турецкая музыкальная память, интонация, мелотип, синкретизм.